

Драгомир Атанасов

СЕМАНТИКО-СИНТАГМАТИЧНИ МОДЕЛИ НА СУБСТАНТИВНИТЕ ОСНОВИ КАТО ЦЯЛОСТНА МОРФО-СЕМАНТИЧНА ФОРМАЦИЯ

По своята семантика като семантичен резултат субстантивните основи разделят семантичната площ на категорията субстантивност на три субкатегории – конкретна, абстрактна и събирателна (вж. Андрейчин, 1978; Стоянов, 1977; Георгиев, 1991). Субкатегорията на конкретната субстантивна семантика се разделя на две – одушевена и неодушевена. Одушевената субстантивна семантика се реализира в думи за назоваване на лица и на животни, а неодушевената субстантивна семантика – в думи, назоваващи растения, вещи, вещества и места, които образуват отделни семантични полета в рамките на единна семантична парадигма на субстантивните основи с конкретна семантика.

Целта на настоящата статия е да се типизира семантичната съвместимост на видовете морфемни, изграждащи морфоструктурите на субстантивните основи с конкретно значение, на базата на тяхната съчетаемост и да се моделират семантико-синтагматичните модели на субстантивните основи като цялостна морфо-семантична формация.

Като основен принцип за изследване и класификация на семантико-синтагматичните модели на субстантивните основи използваме лексикалната им семантика (като семантичен резултат) и семантиката на структурните елементи на основите (морфемите) в техните отношения. На тази основа

субстантивните основи от отделните семантични полета са изследвани според семантиката на коренната си морфема, приемана за базова, като ядро на морфематичната и семантичната структура, и броя и вида на елементите от морфоструктурата на думата.

Поради съображения за краткост в настоящата статия ще представим подробно единствено семантико-синтагматичните модели на субстантивните основи за лица като основи, притежаващи най-силно развита словообразователна парадигма.

Поле на субстантивните основи с персонална семантика:
Двучленен суфиксален формално-семантичен модел (ФСМ) за персоналност:

- с персонален корен:
 - = ФСМ К + О – мъж, маг, брат;
 - = ФСМ К + Сф. – нане, леля, мома, мама, баща, момче и др;
 - = аугментивни: мъжага, женище, детище и др.
 - = деминутивни: моме, мъжец, мъжле и др.
 - = за женски род: игуменка, майорка, нестинарка;
- с неперсонален корен:
 - = ФСМ К + Сф. – мулетар, магаретар, чобан и др.;
- с вещен корен:
 - = ФСМ К + Сф. – абаджия, арфист, мебелист и др.;
- с веществен корен:
 - = ФСМ К + Сф. – алкохолик, месар, металик и др.;
- с локативен корен:
 - = ФСМ К + Сф. – американец, американка, анадолец;
- с качествен корен:
 - = ФСМ К + О – лаик, левент, нахал, негър и др.;
 - = ФСМ К + Сф. – мизинка, лакомка, немкия и др.;
 - = аугментивни – юначага, смелчага и пр.;
 - = деминутивни – негърче;
 - = за имена на жени – майорка, мискинка, негърка;
- с квантитативен корен
 - = ФСМ К + Сф. – десетник, стотник, милиардер, милионер;
 - със сборен корен:
 - = ФСМ К + Сф. – бандит, нацист, четник, бригадир;

- с корен за даденост:
 - = ФСМ К + Сф. – мюсюлманин, лентяй, ласкател;
- с действен корен:
 - = ФСМ К + Сф. – лаладжия, лапацало, лъжльо и др.
- Тричленен двусуфиксален ФСМ за персоналност:
 - с персонален корен:
 - = ФСМ К + Сф. + Сф. – християнин, мохамеданин;
 - = аугментивни – синчага;
 - = деминутивни – майчица, момченце, момиченце, момичка;
 - = за имена на жени – лютеранка, мохамеданка, християнка;
- с неперсонален корен:
 - = ФСМ К + Сф. + Сф. – жеравненец, овчар, мечкар, лисичар;
 - = за имена на жени – мулатка;
- с природен корен:
 - = ФСМ К + Сф. + Сф. – габровец, търновлия, дряновец;
 - = деминутивни – лозарче, габровче, дряноче, търновче;
 - = за имена на жени – лозарка, търновка, габровка, дрянровка;
- с вещен корен:
 - = ФСМ К + Сф. + Сф. – моторист, масовик, устатник;
 - = за имена на жени – лодкарка, манифактуристка, машинистка;
- с веществен корен:
 - = ФСМ К + Сф. + Сф. – месарин, медникар;
 - = за имена на жени – месарка, млекарка, масларка;
- с локативен корен:
 - = ФСМ К + Сф. + Сф. – магазинер, махаленец;
 - = за имена на жени – махаленка;
- с темпорален корен:
 - = ФСМ К + Сф. + Сф. – летовник;
- с квалитативен корен:
 - = ФСМ К + Сф. + Сф. – лудетина, нашенка, мерзавец;
 - = за имена на жени – новаторка, монахиня;
- с квантитативен корен:

- = ФСМ К + Сф. + Сф. – меншевик, болшевик;
- = за имена на жени – милионерка, милиардерка;
- със сборен корен:
- = ФСМ К + Сф. + Сф. – легионер, лесничей;
- с корен за даденост:
- = ФСМ К + Сф. + Сф. – ленивец, индустриалец;
- = за имена на жени – манифестантка, медичка;
- с действен корен:
- = ФСМ К + Сф. + Сф. – любимка, любимец, любов-
ник;
- = за имена на жени – мазачка, миячка, метачка.
- Тричленен префиксално-суфиксален ФСМ за персонал-
ност:
- с локативен корен:
- = ФСМ Пр. + К + Сф. – наместник, заместник;
- със сборен корен:
- = ФСМ Пр. + К + Сф. – народник, народняк;
- с корен за даденост:
- = ФСМ Пр. + К + Сф. – некадърник, невредник и
др.;
- с действен корен:
- = ФСМ Пр. + К + Сф. – издайник, негодяй, опекун.
- Четиричленен трисуфиксален ФСМ за персоналност:
- с персонален корен:
- = ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф. – майчишка, таткичко;
- = за имена на жени – мъжкарка;
- с неперсонален корен:
- = ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф.
- = деминутивни – овчарче;
- = за имена на жени – овчарка;
- с вещен корен:
- = ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф.
- = за имена на жени – мотористка;
- с темпорален корен:
- = ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф.
- = за имена на жени – летовничка;
- с квалитативен корен:
- = ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф. – малчуган, общест-
веник;

= за имена на жени — **монархистка, лихварка, новелистка;**

— с корен за даденост:

= ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф. — **мързеливец, нормировчик;**

= за имена на жени — **мързелана, музикантка** и др.;

— с действен корен:

= ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф. — **мълчаливец, бежановец;**

= за имена на жени — **мъченица, любовница** и пр.

Четиричленен префиксално-двусуфиксален ФСМ за персоналност:

— с вещен корен:

= ФСМ Пр. + К + Сф. + Сф. — **насърчител, безочливец;**

— с темпорален корен:

= ФСМ Пр. + К + Сф. + Сф. — **надничар;**

— с квалитативен корен:

= ФСМ Пр. + К + Сф. + Сф. — **обновител;**

— със сборен корен:

= ФСМ Пр. + К + Сф. + Сф. — **опгълченец;**

— с корен за даденост:

= ФСМ Пр. + К + Сф. + Сф. — **обвинител, наднорменик;**

= за имена на жени — **неволница, неверница** и др.;

— с действен корен:

= ФСМ Пр. + К + Сф. + Сф. — **изгнаник, напустеник;**

= за имена на жени — **наблюдателка, насилница, несретница.**

Четиричленен дупрефиксално-суфиксален ФСМ за персоналност:

— с квалитативен корен:

= Пр. + Пр. + К + Сф. — **ненаситник;**

— с корен за даденост:

= Пр. + Пр. + К + Сф. — **невредник, недоволенник;**

— с действен корен:

= Пр. + Пр. + К + Сф. — **непослушник, ненавистник;**

Петчленен дупрефиксално-двусуфиксален ФСМ за персоналност:

– с действен корен:
= Пр. + Пр. + К + Сф. + Сф. – **невъзвращенец**,
непрокопсаник;

– за имена на жени:

= с квалитативен корен – **ненаситница**;

= с корен за даденост – **недоволница**;

= с действен корен – **непослушница**, **ненавистница**.

Петчленен префиксално-трисуфиксален ФСМ за персоналност за имена на жени:

– с темпорален корен:

= ФСМ Пр. К + Сф. + Сф. + Сф. – **надничарка**;

– с корен за даденост:

= ФСМ Пр. + К + Сф. + Сф. + Сф. – **одумвачка**,
обожателка;

– с действен корен:

= ФСМ Пр. + К + Сф. + Сф. + Сф. – **оплаквачка**,
нарушителка.

Петчленен четирисуфиксален ФСМ за персоналност за имена на жени:

– с персонален корен:

= ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф. + Сф. – **материалистка**;

– с квалитативен корен:

= ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф. + Сф. – **общественичка**;

– с корен за даденост:

= ФСМ К + Сф. + Сф. + Сф. + Сф. – **нормировачка**.

Шестчленен двупрефиксално-трисуфиксален ФСМ за персоналност на имена на жени:

– с действен корен:

= ФСМ Пр. + Пр. + К + Сф. + Сф. + Сф. – **непрокопсаница**.

Полето на субстантивните основи с неперсонална семантика се реализира в:

Двучленен суфиксален ФСМ (К + Сф. и К + О) за неперсоналност с: персонален корен (матка 2); неперсонален корен (звяр, лебед), за имена на животни от женски пол (магарица), аугментивни (мечок, лисугер), деминутивни (мушица); вещен корен (лопатар); веществен корен (медун); квалитативен корен (мъник); действен корем (светулка, молец).

Тричленен двусуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф.) за неперсоналност.

демитунивни (мушичка); с природен корен (лещарка); с квалитативен корен деминутивни (мъниче); с темпорален корен (летница 2).

Тричленен префиксално-фиксален ФСМ (М + О и К + Сф.) за неперсоналност: с действен корен (**нерез**, **невестулка**).

Четиричленен префиксално-двусуфиксално ФСМ (Пр. + К + Сф. + Сф.): с действен корен (**добитък**).

Полето на субстантивните основи с природна семантика се реализира в:

Двучленен суфиксален ФСМ (К + Сф. и К + О) за природност: с персонален корен (**маточина**, **мащерка**); с природен корен (**ананас**, **мъх**, **мухъл**), деминутивни (**лучец**); с вещен корен (**иглика**); с веществен корен (**маслина**, **млечка**); със сборен корен (**леска**); с квалитативен корен (**лютиче**); с действен корен (**звъника**).

Тричленен префиксално-суфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф.) за природност: с действен корен (**незабравка**).

Тричленен двусуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф.) за природност: с природен корен (**луковица**); с вещен корен (**любеница**) (според Ст. Младенов от стб. лобъ); с веществен корен (**млечница**); с корен за даденост (**краставица**); с квалитативен корен (**киселица**); с темпорален корен (**летница 1**); с действен корен (**метлика**).

Четиричленен префиксално-двусуфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф. + Сф.) за природност: с действен корен (**метличина**).

Полето на субстантивните основи с вещна семантика се реализира в:

Двучленен суфиксален ФСМ (К + Сф. и К + О) за вещност с: персонален корен (**момица**, **махмудия**); с неперсонален корен (**кобилица**); деминутивни (**лъвче 2**); с вещен корен (**млат**, **молив**, **лула**), аугментивни (**ръчище**), деминутивни (**лопатка**, **ножче**); с веществен корен (**жлъчка**, **огниво**); с локативен корен (**дънер**); с квалитативен корен (**жълтица**); с квантитативен корен (**октоих**); с темпорален корен (**нощница**); с корен за даденост (**именник**); със сборен корен (**леса**, **купчина**); с действен корен (**лом**, **низ**, **мерник**).

Тричленен префиксално-суфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф. и Пр. + К + О) за вещност: с вещен корен (**обръч**, **наплат**,

наочник, намордник); с локативен корен (**издънка**); с корен за даденост (**ожег, известие**); с действен корен (**насип, окачалка**).

Тричленен двусуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф.) за вещност: с вещен корен (**ногавица**); с веществен корен (**масленка**); с природен корен (**лещеница**); с темпорален корен (**мартеница**); с действен корен (**лъжичник**), деминутивни (**лигавче**);

Четиричленен префиксално-двусуфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф. + Сф.) за вещност: с вещен корен (**наръжавник**); с действен корен (**нагревател, обувалка**), деминутивни (**огледалце**).

Четиричленен трисуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф. + Сф.) за вещност: с вещен корен (**моторетка**); с корен за даденост (**химикалка**); с действен корен (**махалка, носилка, жетварка**).

Петчленен префиксално-трисуфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф. + Сф. + Сф.) за вещност: с действен корен (**окопвачка**).

Петчленен четирисуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф. + Сф. + Сф.) за вещност: с действен корен (**молитвеник**)

Полето на субстантивните основи с веществена семантика се реализира в:

Двучленен суфиксален ФСМ (К + Сф. и К + О) за вещественост: с неперсонален корен (**мишина, мешина**); с природен корен (**ментол, лимонада**); с веществен корен (**лед, млечник**); с квалитативен корен (**живак, лютика**); с действен корен (**лепило, млин**); деминутивни (**медец, масълце**).

Тричленен префиксално-суфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф. и Пр. + К + О) за вещественост: с корен за даденост (**омара**); с действен корен (**нагар, нанос, извара**).

Тричленен двусуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф.) за вещественост: с природен корен (**лученица, ментовка**); с веществен корен (**нафталин, мазнина**); с квалитативен корен (**лютеница**); с действен корен (**мътеница**).

Четиричленен трисуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф. + Сф.) за вещественост: с квалитативен корен (**малиновка**).

Полето на субстантивните основи с локативна семантика се реализира в:

Двучленен суфиксален ФСМ (К + Сф. и К + О) за място: с персонален корен (**лазарет, мавзолей**) (по гр. собствено

име); с вещен корен (**плочник, зъбер**); с веществен корен (**ледник, рудник**); с локативен корен (**двор, мина1**); с корен за даденост (**недра**); с квалитативен корен (**низина, равнина**); с темпорален корен (**зимник**); с действен корен (**летище, жилище**).

Тричленен префиксално-суфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф. и Пр. + К + О) за място: с вещен корен (**преддверие**); с действен корен (**окоп, извор, навес, находище**).

Тричленен двусуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф.) за място: с вещен корен (**казанджийница, даракчийница**); с веществен корен (**бозаджийница, ракиджийница**); с локативен корен деминутивни (**къщурка**); с корен за даденост (**жертвеник**); с действен корен (**шивачница, ковачница**);

Четиричленен префиксално-двусуфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф. + Сф.) за място: с локативен корен (**надолнище, нагорнище**); с действен корен (**умивалня, обиталище**).

Четиричленен трисуфиксален ФСМ (К + Сф. + Сф. + Сф.) за място: с неперсонален корен (**овчарник**), с квалитативен корен (**манастирище**) (от гр. *monos* – сам).

Петчленен дупрефиксално-двусуфиксален ФСМ (Пр. + Пр. + К + Сф. + Сф.): с локативен корен (**нанагорнище, нанадолнище**); с действен корен (**съблекалня**).

Петчленен префиксално-трисуфиксален ФСМ (Пр. + К + Сф. + Сф. + Сф.) за място с действен корен (**наблюдателница, обуцарница**).

ФСМ на субстантивните основи показват, че минималното количество морфемни, изграждащи морфематичната им структура, е две (коренна и суфиксална, която може да бъде и формално неекспонирана), а максималното количество на морфемите е шест.

От направените изследвания може да се обобщи, че съчетаемостта на морфемите не зависи единствено от тяхната семантика или, казано с други думи, индивидуалната семантика на морфемите определя тяхната съвместимост, но не и тяхното съвместяване. Морфоструктурата на субстантивните основи е единство от семантически съвместими и съвместени морфемни, съпътствано с пораждането на морфемно немотивирани семантични компоненти, за постигане на определен семантичен резултат.

Типизираните семантико-синтагматични модели на морфоструктурите на субстантивните основи в българския език представят морфемната мотивираност на тяхното значение и едновременно с това – синтагматичния контекст за семантично пораждање на морфемно немотивирани компоненти, което може да послужи като база за тяхното изследване.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин, 1978 – Л. Андрейчин. Основна българска граматика. С., 1978.

Георгиев, 1991 – Ст. Георгиев. Българска морфология. В. Търново, 1991.

Речник на съвременния български книжовен език. Т. I – V, С., 1955 – 1959.

Стоянов, 1977 – Ст. Стоянов. Граматика на българския книжовен език. С., 1977.